

TONDEL: DE OUDST BEKENDE ZWAM (IN HET NEDERLANDS)

Anneke van der Putte avdp@de-stiel.demon.nl

van der Putte, A. 2022. Tinder – tondel: the oldest Dutch name for a mushroom. *Coolia* 65(1): 35–44.

In literature Dutch names for mushrooms hardly if at all appear before ca. 1550. There is one exception: the Dutch name for tinder: tondel. Was it, however, applied to one mushroom or to a lot of more or less similar mushrooms? In this article I present an overview of the history of the name of tinder.

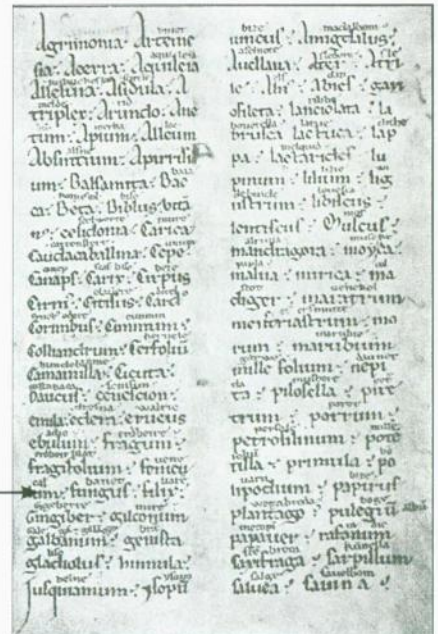
Nederlandse soortnamen voor paddenstoelen zijn uit de tijd vóór de 16de eeuw niet overgeleverd in schriftelijke documenten. Er is echter één uitzondering: namelijk de ‘tondelzwam’, ook wel ‘tonderzwam’ genoemd. Om daarbij echter direct aan te tekenen dat de tondelzwam eigenlijk niet bestond. ‘Tondelzwam’ was de benaming voor een aantal zwammen die voor tondel werden gebruikt.

De vroegst bekende Nederlandse naam voor een of meer paddenstoelen die voor tondel werden gebruikt, is ‘banet’, dat voorkomt in het Oudvlaamsch Herbarium uit ca. 1225. Het is een handgeschreven lijst met namen van allerlei planten, waarvan maar één pagina bewaard is gebleven. Bij alle Latijnse plantennamen staat het Nederlandse / inheemse equivalent erboven vermeld. Tussen de plantennamen komt ook het woord ‘fungus’ voor - het Latijnse woord voor paddenstoel - met daarboven de aantekening ‘banet’. De kloosterling die rond 1225 boven het woord ‘banet’ als toelichting het Latijnse woord ‘fungus’ schreef, ging er dus van uit dat het om een paddenstoel ging.

‘Banet’ is een oude vorm van het Vlaamse woord ‘baanst’ dat ook nog in de 19de eeuw bij o.a. de dichter Guido Gezelle voorkomt, en daar ‘tondel’ betekent. Tondel werd gebruikt om vuur te maken, om in tijden van oorlog het kruut in de kanonnen te ontsteken, en het werd ook gebruikt om het bloeden van kleine wonden mee te stelpen.

Maar ook al werd het woord ‘banet’ boven het woord ‘fungus’ gezet: ‘banet’ is niet het oorspronkelijke woord voor tondel of – zoals de schrijver dus meende – de ‘tondelpaddenstoel’. Het is in die 13de eeuw de benaming van het doosje waarin de mensen de tondel bewaarden. Zo’n doosje was gevlochten uit stroken of banden van riet en het woord ‘banet’ hangt dan ook samen met het oude Gotische woord ‘banst’ (het Gotisch is een inmiddels lang uitgestorven taal in Midden-Europa tot ca. de 8ste eeuw, waarvan een aantal woorden bewaard is gebleven in de latere Europese talen). ‘Banst’ betekende ‘vlechtwerk’, en ook ons

Figuur 1. De pagina van het ‘Oudwestvlaamsch Herbarium’ van ca. 1225 uit Königsberg; ter hoogte van de pijl het woord ‘Fungus’ met daarboven de toelichting ‘banet’.

Figuur 2. Afbeelding van Matthias de L'Obel oftewel Lobelius, uit 1612, door Francis Delaram. National Portrait Gallery, London.

huidige Nederlandse woord ‘band’ hangt hiermee samen. ‘Banet’ als oorspronkelijke benaming van het doosje is dus in de loop der tijd overgegaan op de inhoud ervan: de tondel.

Voor tondel werden verschillende paddenstoelen in bewerkte vorm gebruikt: de huidige Echte tonderzwam, ongetwijfeld ook de Platte en de Dikrandtonderzwam, maar ook andere harde of minder harde boomzwammen. Ze werden in loog gelegd, gedroogd en beklopt tot ze zacht waren en geschikt om vuur mee te slaan. Behalve boomzwammen werden ook bovisen gebruikt: de ronde, bolle paddenstoelsoorten die, als ze rijp zijn, een bruine, pluizige inhoud hebben, eveneens zeer geschikt om vuur in te slaan.¹ Voor de mensen van die tijd maakte het waarschijnlijk niet uit wat er in het ‘gevlochten tondeldoosje’ zat: als je er vuur mee

kon maken, noemde men het allemaal ‘banet’ - ‘tondelpaddenstoel’.

Dat de tondelzwam (of wat er onder begrepen werd) toen waarschijnlijk algemeen bekend was, weten we eigenlijk pas dank zij latere bronnen. De eerste van wie we een Nederlandstalige beschrijving ervan kennen, is Lobelius (1538 – 1616), een van de drie beroemde plantkundigen die Antwerpen in de 16de eeuw kende (de andere twee zijn Dodonaeus en Clusius). Lobelius beschreef als eerste in zijn Nederlandstalige ‘Kruydtboeck Oft Beschryvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, hesteren, ende gheboomten’ uit 1581 ook een aantal paddenstoelen. Daar geeft hij aan dat sommige paddenstoelen (houtzwammen) inderdaad gebruikt werden om vuur mee te maken:

“Ze (...) worden in looghen oft met asschen ghesoden ende hersoden ende gedroocht om lemetten te maecken/ want sy vuncken soo wel / datse in sommige plaetsen tvier daer mede houdē / ick hebse sien ghebruycken ende mede ghebruyckt inden crijch voor lonter. Men pleechse t’Antwerpē aen de borse te vercoopen met vierslaeghen om vier te vatten.” (Lobelius 1581, 2de deel, p. 308).

[Vertaling:] “Ze worden in loog of met as gekookt en herkookt en gedroogd om lonten mee te maken / want ze vonken zo goed / dat ze in sommige plaatsen het vuur daarmee aan houden / ik heb ze zien gebruiken en ook zelf mee gebruikt in de oorlog als lonten. Men pleegt ze in Antwerpen aan de Beurs te verkopen met vuurslag om vuur te vatten.”

Direct na Lobelius is in de Nederlandse literatuur over paddenstoelen weinig aan te treffen, maar een kleine eeuw later komt daar enige verandering in. Franciscus van Sterbeek

1.. Op bovisen en het gebruik daarvan wordt in dit artikel niet nader ingegaan.

brengt in 1675 een omvangrijk Nederlandstalig werk over paddenstoelen uit: 'Theatrum fungorum ofte het tonneel der Campernoelien'. Het is een bijzondere en bijzonder uitgebreide uitgave, want in een kleine 400 pagina's behandelt hij werkelijk alles wat hij weet van paddenstoelen. Daarbij noemt hij ook het werk van de buitenlandse schrijvers die hij daarover heeft kunnen bestuderen, geeft hij aan welke paddenstoelen hij zelf heeft gevonden, en verstrekt hij daarover alle mogelijke details. Van Sterbeek eet bovendien zelf erg graag paddenstoelen en hij geeft aan welke paddenstelen 'goed' zijn en welke 'quaet' en/of 'doodelijke'. Daarnaast beschrijft hij hoe je paddenstoelen het beste klaarmaakt en hoe je ze kunt inmaken. Van Sterbeek heeft ons – naast de vele onduidelijkheden over paddenstoelen die zijn werk overigens ook bevat - heel wat kennis verschaft over wat men in de 17de eeuw wist over paddenstoelen.

Ook wat de 'tondelpaddenstoelen' betreft, is de informatie van Van Sterbeek niet altijd even helder, maar in feite gebruikt hij de term 'vonckhout' voor allerlei soorten paddenstoelen die geschikt zijn om vuur mee te slaan en dat waren verschillende soorten boomzwammen. Het 'beste vonckhout' vond hij aan dood hout van een trekbrug, – hout dat al minstens 60 jaar dood was, zo zegt hij –, en aan een levende eikenboom (Van Sterbeek 1675, p. 262). Hij experimenteerde bovendien met paddenstoelen om na te gaan wat als tondel bruikbaar was. Zo treft hij ergens een stel witte boomzwammen aan op wilgenbomen en om te beoordelen of ze geschikt zijn om vuur mee te maken, plukt hij er een aantal, vrij hoog aan de boomstam:

"noyt leegher als dat boven mijn uysterste reycken was, soo dat sy hoogh groeyen (...). Als ick dese in schijffkens, eenen mes rugh dick, ghesneden hadde, hebbe daer van een

Figuur 3. Frontpagina van 'Theatrum fungorum ofte het tonneel der Campernoelien' door Franciscus van Sterbeek uit 1675. Op de afbeelding zijn de markt-vrouwen afgebeeld die op de markt aan de poort van Antwerpen hun paddenstoelen verkopen. Bovenin is in het midden Van Sterbeek zelf afgebeeld, met links en rechts aan de zijkanten de kop van Momus, een figuur uit de Griekse mythologie, die de hoon en ongegronde kritiek personifieert - door putti (engeltjes) op verre afstand gehouden (!!) van de auteur.

schijffen met den yseren hamer sacht gheclopt, als de schoenmackers haer leir doen; maer sonder natticheydt: het welck soo sacht ende ghebuyghsaem wirdt, als eenigh zeeme velleken, het welckce ick beneffens een ander het ghene niet gheclopt was, te samen hebbe aen brandt ghesteken, waer van het saechte gheclopte eerder als het herde het vier heeft ontfanghen, ende te samen door het vier vergaen zijn. Waer uyt ick besluyte, dese Fungi oft Swamme een recht vonckhout te zijn, als wanneer sy bequaem ghemaect worden (...). (Van Sterbeeck, 1675, pp. 251-252).

[Vertaling:] “nooit lager dan ik zo hoog mogelijk moest reiken, zodat zij dus hoog groeien. Ik heb daar dunne schijven van gesneden en er vervolgens een schijf van met een ijzeren hamer zacht geklopt, zoals de schoenmakers hun leer bewerken, maar dan zonder het nat te maken. En het werd zacht en buigzaam als een zeemleren vel. Ik heb het samen met een hard stuk dat niet zacht geklopt was, aangestoken en het zacht geklopte stuk vatte eerder vlam dan het harde stuk. Daaruit concludeer ik dat deze Fungi zeer geschikt zijn als vonkhout, als zij goed bereid worden.”

In de tweede helft van de 18de eeuw vervolgens verschijnen overal in Europese landen de eerste uitgebreide encyclopedieën – een novum. Ze behandelen de meest uiteenlopende onderwerpen en zijn dan ook een enorm succes, die een grote kennistoename onder het grote publiek mogelijk maken – vermoedelijk enigszins vergelijkbaar met de mogelijkheden die het internet in onze tijd de lezers biedt. In de praktijk publiceerde men in deze encyclopedieën of encyclopedie-achtige reeksen alles wat men wist, dan wel gelezen had over alle denkbare onderwerpen, rijp en groen. Gevolg is wel dat ze nogal eens tegenstrijdige en/of onduidelijke informatie bevatten.

Een eerste voorbeeld van deze encyclopedieën is de Nederlandse bewerking van het werk van de Franse landbouwkundige Noël Chomel, onder de titel ‘Huishoudelyk woordboek, vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen, en zyne gezondheid te behouden’. Het werk geeft zeer veel informatie over praktische huishoudelijke zaken: het verzorgen van vee, het houden van bijen, het stekken van bomen. Ook recepten maken er onderdeel van uit, evenals antwoorden op de vraag hoe men gezond kan blijven of worden. De eerste serie verschijnt in 1743 in twee delen. In de decennia daarna volgen nog twee zeer uitgebreide ‘heruitgaven’: in 1778 een serie van zeven delen, die al snel in de volksmond ‘De Grote Chomel’ genoemd werd, en tussen 1786 en 1793 ten slotte de derde serie onder de naam ‘Het vervolg op M. Noël Chomel’ Algemeen Huishoudelijk-, natuur-, zedekundig en Konst-woordenboek’. De uitgave van deze omvangrijke reeksen werd mogelijk gemaakt door voldoende belangstellenden vooraf te laten intekenen. Dat die belangstelling groot was bleek wel uit het zeer grote aantal intekenaars, dat voor in de uitgave met naam en toenaam wordt vermeld.

Een tweede encyclopedie, maar dan specifiek op de natuur gericht, is de zeer uitgebreide ‘Natuurlyke Historie of uitvoerige Beschryving der Dieren, Planten en Mineraalen, volgens het Samenstel van den Heer Linnæus’ door Martinus Houttuyn, dat vanaf 1761 verscheen. In het 2de deel, 14de stuk, dat in 1783 verschijnt, beschrijft hij een aantal paddenstoelen.

Een derde voorbeeld is het ‘Allgemeines Polyglotten Lexicon der Naturgeschichte mit erklærenden Anmerkungen’ van Philipp Andreas Nernich, dat in diverse drukken verscheen tussen 1793 en 1789, en diens ‘Waaren-lexikon, in zwölf sprachen’ (tussen 1793 en 1821).

Hierna wordt kort ingegaan op de inhoud van deze uitgaven voor wat betreft de ‘tondelpaddenstoelen’.

'Tondelpaddenstoelen' bij Chomel
Chomel behandelt in de 2de versie
van zijn encyclopedie uitgebreid de
eikenzwam, die bij hem ook 'ton-
del-swam' genoemd wordt; in het
latijn *Fungus quercinus*, of *Fungus
igniarius* geheten:

"Dit is een soort van kam-
pernoelje, die niet alleen op
de oude eicke-stammen en
takken, maar ook op meer
andere oude boomen, als
boeken- [=beuken], berken-,
en noote-boomen, enz. groeit;
dezelve wast aan de schors
zonder steel, in veelerei on-
formlijke dikke gedaantens en
veeltijds als een paarde-hoef
en ook wel vanbovenen hol;
haar koleur is witagtig, en
haar stoffe van binnen week-
en leeragtig. Het zijn deeze
swammen, waar van men veel
gebruik maakt, inzonderheid
in Hoog-Duitschland, om
daar van tondel te bereiden
tot vuurslag; daar toe dezelve
zeer bekwaam is, en behoor-
lijk bereid zijnde, ligtelijk
vuur vat; welke bereiding op
de volgende wijze geschied.

Bereiding van de Tondel-swam: Snijd het buitenste harde en taaije gedeelte van deze swammen af, en deelt ze in dunne stukken; legt ze vervolgens eenige dagen te weken in een loog van asch, en kookt ze daar na helder in die loog; gekookt en wel gedroogt zijnde, klopt ze ter deegen met een houten hamer, zo zal ze heel zagt worden, en een stukje daar van door een vonk van 't vuurslag terstond vuur vatten: Anderen kookten ze in een loog van salpeter; en nog anderen in pisse, het welke ook goed is; het kooft 'er maar hoofzaakelijk op aan, dat de swam door kooking en klopping wel zagt gemaakt zij: Deeze bereide swam heeft doorgaans een bruinagtige koleur, en is heel zagt." (Chomel 1778, 2de deel, E-H, p. 608)

En:

"Nuttigheid van de Eiken-Swam. (...) de Eicken-swam (...heeft) door zijne groote adstringeerende kragt, ook die eigenschap, het bloed kragtig te stempelen in groote

V E R V O L G O P

M. NOËL CHOMEL.
A L G E M E E N

HUISHOUDELYK-, NATUUR-, ZEDEKUNDIG- EN KONST-

WOORDENBOEK.

Verzattende vele middelen en zyn

GOED TE VERMEERDEREN,
E N Z Y N E

GEZONDHEID TE BEHOUDEN,
*Mit verschietene wif en depreffe Middelen voor een groot deel van Ziekten, dieftig
en tie een heugen en geluklijken overleuen te groeken;*

Een menigje van menieren, om LAMMERN, SCHAAPEN, KOEIJEN, PAARDEN, MUL-EZELS,
HOENDEREN, DUIVEN, HONIG-BYEN, ZY-WORMEN te kwecken,
voelen, genecken, en wint te doen met die Dieren;

Eene Nieuwgrondige Befchryving van HUISHOUDELYK- en WILD-GEDIERTE, VOGELN en
VISSCHEN, en de middelen om dezelve te jagen en te vanghen.

Een groot aantal van Geheimen in den TUINBOUW, KRUIDKUNDE, AKKERBOUW, LAND-
BOUW, WYNGAARD- en BOOMGAARDBOUW, gelyk ook de kennis van VREEMDE
GEWASSEN, en hare EIGENAARTIGE KRACHTEN, enz.

Met de voorlezen van het DISTILLEEREN, VERWEN, ZERPZIEDEN, STYFSELMAAKEN,
SCHILDEREN met Water- en Olie-verf; het maeken van RAAIJEN en STOPPEN
voor deere en andere Landen; van TURF, STEEN, enz.

Al het geen een bekwaame HUISHOUDSTER dient te wooten; als het bereiden van allerlei foort van
SPYZEN, DRANKEN, GEBARKEN, CONFITUUREN: het maaken van
GROENTENS voor den Winter, enz.

Wat 'er in den SLACHTTYD moet verricht worden. Het bereiden van MEED, CYDER, AAL-
BESIEN-WYN, RATAFIA, veelerei foorten van LIQUEURS, enz.
Om CHITSEN en KANTEN in 't nieuw te wasschen, enz.

De middelen, waar van zich KOOPLIEDEN bedienen om grooten Handel te dryven.

Een korte fchets van de meeste KUNSTEN, WEEETENSCHAPPEN en HANDWERKEN, enz.

D O O K

J. A. DE CHALNOT, enz.

A G T S T E D E E L,

Zynde het XV. DEEL van het WOORDENBOEK.

Verkijkt met Kunstplaten.

Te CAMPEN by J. A. DE CHALNOT, en te AMSTELDAM by J. VNIEMA.

M D C C X C I L

Figuur 4. Titelpagina van de uitgave van Chomel uit 1792.

wonden, slagader-breuken, en andere bloedstortingen; men bereid deze swam hier toe op de volgende wijze; men scheid het buitenste harde gedeelte daar van af, snijd dezelve in min of meer dikke platte stukken, en klopt ze met een hamer, om ze zagt te maken, en bewaart ze aldus; bij het gebruik legt men een stuk van deeze bereide swam op de wonde, van grootte als het de wonde vereischt, om dezelve wel te dekken; over dit stuk legt men een ander dat grooter is, en hier over vervolgens een gevoeglijk verband.” (Chomel 2de deel, 1778, p. 609).

Chomel vervolgt met te zeggen dat wanneer men geen ‘rauwe onbereide swam’ bij de hand heeft, men ook tondel [dus het zachte pluksel na de bewerking] kan nemen, maar dat is niet zo goed. Wanneer geen van beide aanwezig is, dan is een stuk spons ook goed. Bovendien heeft men ontdekt, zegt hij, dat de zwam van beuken, berken, iepen en andere bomen dezelfde eigenschap heeft (Chomel, 2de deel, 1778, p. 609).

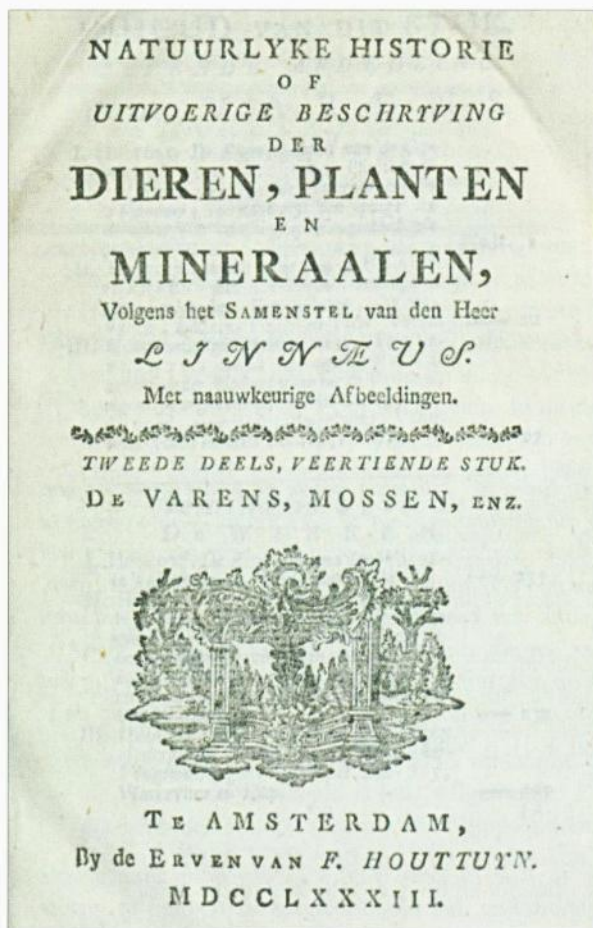
‘Tondelpaddenstoelen’ bij Houttuyn (1720–1798)

Tussen 1761 en 1785 verschijnen in Amsterdam de 37 delen (‘Stukken’) van de ‘Natuurlijke

historie of Uitvoerige beschrijving der Dieren, Planten en Mineralen, volgens samenstel van den Heer Linnaeus’, van de hand van Martinus Houttuyn. Het IIde deel, 14de Stuk van de serie, met de beschrijving van 90 paddenstoelen, verschijnt in 1783. Het is een door Houttuyn naar eigen inzicht bewerkte Nederlandse uitgave van het werk van Linnaeus, aangepast aan de Nederlandse stand van zaken en voorzien van de laatste wetenschappelijke bevindingen. Van paddenstoelen wist Linnaeus niet veel – zelf gaf hij dat ronduit toe - maar Linnaeus legde met zijn werk wel de basis voor de latere indelingen ervan. Ook voor paddenstoelen volgt Houttuyn Linnaeus’ indeling.

Houttuyn behandelt uitgebreid de “vuurvattende zwam (*Boletus ignarius*)” naast de “tontelige zwam (*Boletus fomentarius*)”. In de beschrijving bij hem verschillen ze alleen in het feit dat de tontelige zwam oneffen en stomp is, met ronde egale zeegroene gaatjes, i.t.t. de vuurvattende zwam die effen is, met

Figuur 5. Titelpagina van de uitgave van Martinus Houttuyn uit 1783, IIde deel, 14de stuk, met o.a. de beschrijving van paddenstoelen.

zeer fijne gaatjes (Houttuyn 1783, p. 622). Houttuyn is echter niet duidelijk in welke zwam hij bedoelt, wanneer hij zegt dat de zwam een uitstekend middel is voor het heelen van kleine wondjes. Het werkt wel goed, zegt hij, en zelf heeft hij altijd wel wat kleine stukjes bewerkte zwam bij zich om kleine wondjes te behandelen (idem p. 623/4). Maar om welke zwam dit gaat, blijft de vraag.

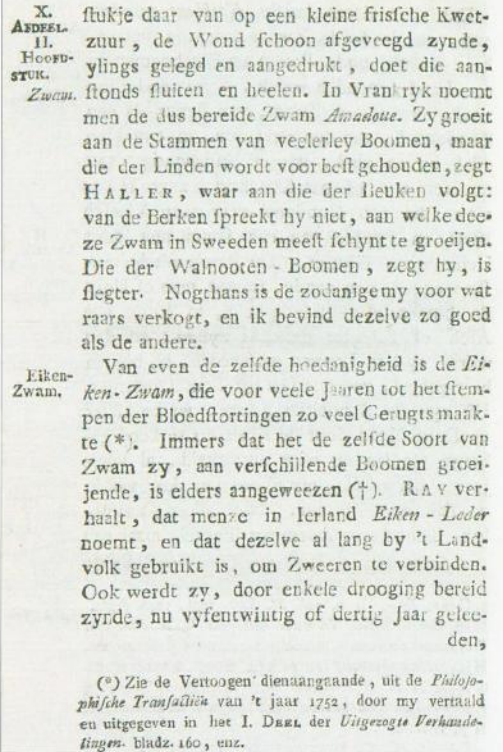
Zwammen die geschikt zijn om tondel mee te maken, groeien aan verschillende soorten bomen, zegt Houttuyn verder, en ze werken allemaal wel min of meer goed, ook voor het stelpen van kleine wondjes: “een stukje daar van op een kleine frische Kwetzuur, de Wond schoon afgeveegd zynde, ylings gelegd en aangedrukt, doet die aanstonds sluiten en heelen” (Houttuyn 1783, p. 622). Houttuyn geeft vervolgens ook aan hoe ze bewerkt moeten worden om ze aldus te kunnen gebruiken:

“De Bast en 't buitenste weggenomen zynde, stampt men of klopt de binnenste zelfstandigheid, in Loog van Asch of Salpeter gekookt zynde, en dan wordt zy, in Lappen gesneden, of ook in haar geheel, gedroogd en tot Tontel gebruikt. Dit zyn die Bondeltjes Zwam, welke alhier uit Deutschland door de Kraamers te koop gebragt worden en wier nuttigheid, al veel Jaaren herwaards, my altoos iets daar van in de Zak doet draagen. Niet alleen, naamelyk, dient deeze Zwam tot Tontel, maar een stukje daar van op een kleine frische Kwetzuur, de Wond schoon afgeveegd zynde, ylings gelegd en aangedrukt, doet die aanstonds sluiten en heelen.” (Houttuyn 1783, p. 622).

‘Tondelpaddenstoelen’ bij Nemnich

Philipp Nemnich (1764–1822) was een Duits encyclopedist en schrijver. Zijn eerste uitgave was het ‘Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Naturgeschichte’ dat uitkwam tussen 1793 en 1798 en ca. 2400 pagina’s omvatte. Zijn tweede uitgave was ‘Waaren-lexicon (Dictionary of wares)’, dat tegelijk in een Duitse en een Engelse versie op de markt kwam tussen 1797/8 en 1802. In het ‘Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Naturgeschichte’ vermeldt hij ‘Boletus fomentarius’ en ‘Boletus igniarius’ als één lemma, en zegt hij:

[Vertaling:] “Hij komt voor aan de stammen van Allerlei bomen, in het bijzonder van berken. Hij heeft de vorm van een paardenhoef, aan de rand is hij dun, in het midden verheven, en heeft veel kleine en zachte gaatjes. Men bereidt daaruit de

Figuur 6. Bladzijde 624 uit het IIde deel, 14de stuk (1783) van de ‘Natuurlijke historie of Uitvoerige beschrijving der Dieren, Planten en Mineralen’ van Martinus Houttuyn, waarin hij de paddenstoelen beschrijft.

Figuur 7. Titelpagina van het 'Waarenlexikon' door Philipp Nemnich uit 1797.

Vuurzwam, waarbij de rauwe zwam in een loog van urine wordt gelegd, daarna gedroogd en beklopt, en tenslotte met een nieuwe loog van as en enige salpeter wordt vochtig gemaakt." (Nemnich Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Naturgeschichte. 1793, p. 341).

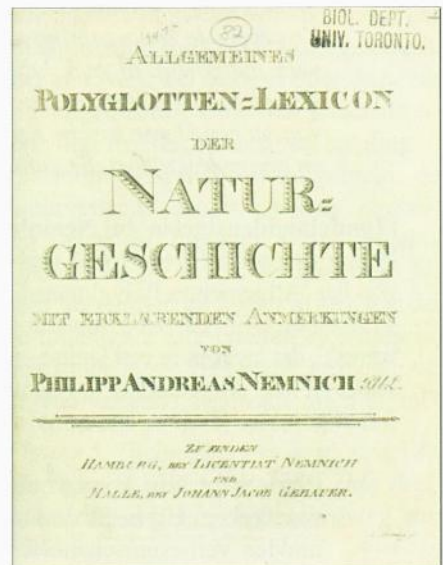
Nemnich geeft van alle onderwerpen die hij behandelt, en dus ook van de twee genoemde boomzwammen, het equivalent in de talen van twaalf Europese landen.

Nemnich's 'Waarenlexikon in zwölf sprachen der Hamburgischen Commerz-Deputation' uit 1797 geeft verder een prachtig kijkje op het uitgebreide assortiment dat in de landen van het Europa van die dagen verhandeld werd: van suikeramandelen tot tabaksdozen, Turks papier, zeilgaren en pistolen; van watermeloen, pinselen [=kwasten, penselen], reuzel, vogellijm tot zeverzaad, en van spiegels tot 'pistas-

jes', werkelijk van alles wordt door heel Europa vervoerd. Ook tonder en het tonderdoosje met vuurslag. De talen waarin ook hier de woorden vermeld staan – steeds met equivalent in het Duits -, zijn: Engels, Hollands, Zweeds, Deens, Frans, Italiaans, Spaans, Portugees, Russisch, Pools, Latijns en Duits. Ook tondel en het tondeldoosje met vuurslag worden verhandeld: 'Tondel, Tonder: Zunder', 'Tondeldoosje met een vuurslag – Feuerzeug' (Nemnich 1797, p. 76).

In eigen land wordt in de 18de eeuw het vonkhout nog bij een klein aantal andere schrijvers vermeld, maar dat levert geen verheldering op over de ware aard van de tonderzwam. David Zo vermeldt bijvoorbeeld Meese in zijn 'Flora Frisia' (1760) – een uitgave van de planten die "in het wilde" in Friesland worden gevonden – over het Fonk-hout (bij hem 'Agaricus acaulis'): "Deese heb ik te Higtum aan een Eyken-paal gevonden, alsmeede, te Augustinisa" (Meese

Figuur 8. Titelpagina van het 'Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Naturgeschichte' van Philipp Nemnich uit 1793

1760, p. 83). En David de Gorter, die wel gezien wordt als de grondlegger van de Nederlandse floristiek, en die de eerste (in het Latijn geschreven) uitgebreide flora van (een deel van) Nederland, de 'Flora Belgica', uitbracht in 1767, noemt een kleine 30 paddenstoelen. Van zes ervan kent hij een Nederlandse naam, waaronder 'vonk-hout' - (bij hem) 'Boletus igniarius'.

De verwarring over welke boomzwam 'het vonkhout' - de 'tondelpaddenstoel' nu eigenlijk is, of niet is, duurt ook in de 19de eeuw nog voort, maar helderheid zal er uiteindelijk in de kwestie niet komen.

Ten slotte

Met de (waarschijnlijk zeer beperkte) kennis van paddenstoelen werden in de vroegere eeuwen boomzwammen die geschikt waren bevonden voor het maken van tondel waarschijnlijk allemaal vuurzwam, tondelzwam, of eikenzwam, enz. genoemd. Ze zijn in de praktijk voor de leek vaak moeilijk uit elkaar te houden, en voor toepassing in het dagelijks leven was dat natuurlijk ook absoluut niet belangrijk. Hoogstens kon een betere of juist wat mindere kwaliteit van de tondel een beetje verschil maken. Tondel werd bovendien gebruikt voor zowel vuur maken als voor bloedstelpen. Onderscheid maken tussen de verschillende geschikte zwammen voor een van beide functies (als men dat al had gekund) was ook wat dat betreft dus van ondergeschikt belang. Met name Houuttuyt en enkele andere schrijvers waren met hun oordeel dat de zwammen van beuken, berken, iepen en andere bomen allemaal evenzeer bruikbaar waren, het meest pragmatisch, en kwamen daarmee waarschijnlijk ook het dichtst in de buurt van de werkelijkheid.

Vanuit taalkundig oogpunt kan het aldus geformuleerd worden: de naam tondel of tondelzwam werd in vroegere tijden - van vóór de wetenschappelijke naamgeving in de 18de eeuw - gegeven aan een aantal zwammen op grond van hun gemeenschappelijke eigenschap: namelijk dat ze geschikt waren om tondel mee te maken. De naam had dus niet als doel de paddenstoelen onderling van elkaar te kunnen onderscheiden, zoals in het latere wetenschappelijk classificatiesysteem ontworpen door Linnaeus uitdrukkelijk wel de bedoeling was (van der Putte, 2020, pp. 256 ev.). Het is dus niet zo vreemd dat iedere poging van latere schrijvers om te ontdekken welke soort nu precies die tondelzwam was, wel op een mislukking 'moest' uitlopen.

Figuur 9. De benamingen van Boletus fomentarius en B. igniarius in de diverse talen in de uitgave van Philipp Nennich uit 1793.

e) Boletus fomentarius, f) igniarius.	
	[Fungi arborei ad ellychnia; fungi igniarii.]
<i>Deutfch.</i>	Der Zunderschwamm; der Feuerschwamm.
<i>Holl.</i>	Tontelige Zwam. f) Vuurvattende Zwam; Vonkhout.
<i>Dän.</i>	Tynderfvamp, Knöskfvamp; Jldfvamp.
<i>Schwed.</i>	Biörkticka; Supp, Sâpp, Kjuka. f) Bruntickan.
<i>Engl.</i>	The touchwood boletus. <i>Glouc.</i> Snak, spunk.
<i>Franz.</i>	Bolete amadou, l'amadouier; Morille de bouleau; f) le bolet ongle de cheval.
<i>Ital.</i>	Boleto efca. — Pan cuculio, lingua di faggio, di cerro e di abeto da fare efca. <i>Mich.</i>
<i>Span.</i>	Boleto yesca.
<i>Port.</i>	Boleto da isca; Mexa ou ifca de Alamanha.
<i>Ruff.</i>	Trut.
<i>Poln.</i>	Gubka, Hupka, żagiew.
<i>Böhm.</i>	Traud, Podpal, Podnét.
<i>Lett.</i>	Daglis.
<i>Ehftn.</i>	Torik; Teal.
<i>Cochinch.</i>	Nam Jua. Loureiro.

Figuur 10. De Zweedse chemicus Gustaf Erik Pasch, uitvinder van de lucifer (1844), waardoor tondel voor het maken van vuur overbodig werd. (Foto internet)

In de tweede helft van de negentiende eeuw verdwenen de ‘tondelpaddenstoelen’ tenslotte voorgoed uit de aandacht die ze al die eeuwen genoten hadden, want in 1844 werd door de Zweedse chemicus Gustaf Erik Pasch de lucifer uitgevonden. Daarmee werden paddenstoelen als basismateriaal voor tondel en het ontsteken van vuur overbodig. De naam ‘tondelzwam’ (in de vorm van ‘tonderzwam’, met -r-) bleef, en is tegenwoordig voorbehouden aan drie soorten paddenstoelen: de Echte tonderzwam (*Fomes fomentarius*), de Platte tonderzwam (*Ganoderma lipsiense*), en de Dikrandtonderzwam (*Ganoderma adspersum*).

Literatuur

- Chomel, M. Noel. 1743. Huishoudelyk Woordboek, Vervattende vele middelen om zyn goed te vermeerderen en zyne gezondheid te behouden. In ‘t Nederduits vertaald, in orde geschikt, en vermeerderd met nuttige Artikelen, door L.J. Schuer, A.H. Westerhof. Leiden en Amsterdam (2 delen).
- Chomel, M. Noël & J.A. de Chalmot, [1768-1777]. Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en konst-woordenboek. 2de druk. Leiden (7 delen).
- Chomel, M. Noël. [1778-1793] Vervolg op het Algemeen huishoudelyk-, natuur-, zedekundig- en konst-woordenboek door J.A. de Chalmot. Kampen. 9 delen (doorgepag.).
- Houttuyn, M. 1761-1785. Natuurlyke Historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen, volgens het samenstel van Linnaeus. Amsterdam. 3 dln. (het 1e in 18, het 2e in 14, het 3e in 5 Stukken.) <https://www.teylersmuseum.nl/nl/collectie/boeken/3a-36-natuurlijke-historie-of-uitvoerige-beschrijving-der-dieren-planten-en-mineraalen-volgens-het-samenstel-van-den-heer-linnaeus#:~:text=Natuurlijke%20historie%20of%20uitvoerige%20beschrijving,Samenstel%20van%20den%20Heer%20Linnaeus.>
- Jacobs, J. 1930. Over de herkomst van het ‘Oudwestvlaamsch’ Herbarium uit Königsberg. In: Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1930. Pp. 189-209. http://www.dbnl.org/tekst/_ver025193001_01/_ver025193001_01_0018.php
- Nemnich, Ph.A. 1797. Waaren-lexikon, in zwölf sprachen der Hamburgischen Commerz-Deputation zugeeignet von Philipp Andreas Nemnich. Hamburg. Eighteenth Century Collections Online (ECCO Collectie).
- Nemnich, Ph.A. 1799. An universal European Dictionary of merchandise, English, German, Dutch, Danish, Swedish, French, Italian, Spanish, Portuguese, Russian, Polish & Latin languages. London 1799.
- de l’Obel, Matthias. 1581. Kruidtboeck oft Beschrijvinghe van allerleye Ghewassen, Kruyderen, Hesteren ende Gheboomten. Antwerpen 1581.
- Oudwestvlaams Herbarium, zie: Jacobs, J. 1930.
- van der Putte, A. 2020. Paddenstoelen en hun naamgeving in het Nederlands. Een cultuurgeschiedenis, 1200-1900. Nijmegen. Dissertatie.
- van Sterbeeck, Fr. 1675. Theatrum fungorum oft het Tonneel der Campernoelien. Antwerpen. https://books.google.nl/books?id=ks1WAAAaAAJ&printsec=frontcover&dq=van+sterbeeck+1675&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwio5c_iqNrYAhXM66QKHagBCxsQ6AEILDA B#v=onepage&q=van%20sterbeeck%201675&f=false